

**II. MİLLETLERARASI TÜRK FOLKLOR
KONGRESİ BİLDİRİLERİ**

V. CİLT

AYRIBASIM

**OSMANLI İMPARATORLUK DÖNEMİNDE GENELLİKLE
SEÇİLEN İŞLEME TÜRLERİ**

Dr. Örcün BARIŞTA
(Türkiye)

451

443

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. *ab451*

SINIFLAMA NO. *ab443*

BAĞIŞCI *M. Sozen*

GELİŞ TARİHİ *2007*

ab0451

ab443

OSMANLI İMPARATORLUK DÖNEMİNDE GENELLİKLE SEÇİLEN İŞLEME TÜRLERİ

Dr. ÖRCÜN BARIŞTA
(Türkiye)

Bu bildiride amacımız «XVI. Yüzyıldan Bu yana Türk Saray ve Saray Dışı İşlemeleri Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar» konulu doktora tezimizle ulaşabildiğimiz düzeyde, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Bursa Müzesi, Urfa Müzesi, Londra Victoria And Albert Müzesi, Türk El Sanatlarını Tanıtma Derneği ile Yapı ve Kredi Bankası Koleksiyonları arasında ilgimizi çeken ve genellikle Türk işlemlerinden seçilen türleri tanıtmak; Türk kültürünün maddî alanlarda oluşturduğu bir gurup ürünün nerede kullanıldığı, nelerden kaynaklandığı ve nasıl bir yaşam biçimini yansıttığını yorumlamağa çalışmaktır.

Fatih Sultan Mehmet'in ölümünden sonra gelenekselleşen, sultan giysilerini bohçalama âdetiyle Osmanlı imparatorluk döneminin işleme türleri daha çok XVI. yüzyıldan sonra günümüze ulaşabilmiştir. Savaşlarla, ekonomik bunalımla geçen XX. yüzyılın kısa bir zaman parçasına sığın örnekleri bu dönemle ilgili bilgi vermek için yeterli değildir. Bu nedenle başlıca saray ve saray dışı olmak üzere iki çevrede yapılan işleme türlerini XVI. yüzyıldan başlayarak, görüntülediğimiz çizelgede göstermekle yetinerek şöylece sergileyebilir ve bazı yorumlara yönelebiliriz;

XVI. yüzyılda genellikle seçilen işleme türleri kaftan, don, başbastı, mendil, uçkur, perde, yatak örtüsü, peşkir, bohça ve kavuk örtüsüdür.

Bu dönemde işlemlerle süslenmiş kaftan, don, kaşbastı, mendil ve uçkur gibi türlerin saray dışında hiç görülmemesini açıklamak güçtür. Kuşkusuz bu olgu saray dışında bu türlerin çabuk eskitilerek yok olmalarına bağlanabildiği gibi sultan ve şehzadelerin çok daha özenilerek süslenmiş giyimleriyle de açıklanabilir. Çünkü minyatürler halkın da bu biçimde giysilerin sade olanlarını giydiklerinin belgeleridir. «Fatih albümü minyatürlerinde» (1) kaşbastılara rastlanması bu türün de saray dışına çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Günümüzde bazı bölgelerde saç tuvaletini tamamlamak ve baş örtüsünü sağlam bir biçimde tutturmak amacıyla kullanılan alın çatkıları, Hürrem Sultan'a verilen işlemeli kaşbastıların benzerlerinin saray dışında da kullanıldığını, ancak günümüze

(1) Sevin, Nurettin, On Üç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 59.

ulaşmadığını akla getirmektedir. Süs başka bir deyişle merasim mendillerinin ise, o dönemde yapılan törenlerde giysileri tamamlayıcı bir öge olarak kullanıldığı söylenebilir. Kanunî Sultan Süleyman'a ait olduğunu ileri sürdüğümüz «güllü ejder» sembollü mendil, süs mendillerinin saray çevresinde özel bir anlam yüküyle kullanıldığını göstermektedir. İç çamaşırının bir ünitesi olan kaytan yerine kullanılmış uçkurun yalnız sarayda görülmesi saray giysilerinin bellerine takılan ağır, metal kemerleri içte desteklemek için yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Sarayda ev donatımı ile ilgili türler arasında karşımıza çıkan taht örtüsü ve kapı perdesinin varlığı, saray dışında taht örtülerinin kullanımının söz konusu olmaması ve kapı ile pencerelerin ise daha küçük tutulmuş olmalarıyla açıklanabilir.

Saray ve saray dışında görülen yatak örtüleri toplumun evlenme olayı çevresinde geliştirdiği âdetlere bağlanabilir. Abdest alma işleminde kullanılan peşkirlerin, türbelerden İstanbul Topkapı Sarayı Müzesine nakledilmeleri dinî merkezlerde Ahilikten sonra işleme sanatının loncalar eliyle sürdürülmüş olabileceğini akla getirmektedir.

Toplumun her kesiminde görülen bohçalar, kavuk örtüleri bu dönemde, günümüzdeki mobilyanın kullanılmadığının bir işareti olarak yorumlanabilir. Yüklük, kavukluk gibi bazı nesnelere yerleştirildiği üniteleri estetik bir yaklaşımla bezemek, eşyaları saklamak, sarmak amacıyla bohçaların, kavukları örtmek için kavuk örtülerinin kullanıldıkları söylenebilir. Böylece bu dönem insanının ağır, masif duvarlara bağlı inşa edilmiş sedir, yüklük gibi üniteleri işlemeli bohçalarla, kavuk örtüleriyle ve yatak örtüleriyle donatarak doğanın güzelliğini ev süslemeleriyle ölümsüzleştirdiği ve mekanı hafiflettiği söylenebilir. Öte yandan bohçaların ve kavuk örtülerinin giyim donatımında da kullanıldığı bilinmektedir. «Bohçaların çanta, bavul, çuval gibi eşya taşımak amacıyla kullanıldığı ve bu şekilde giyimi tamamladığı; dört tarafı eşit ağırlıkta birimlerle donatılmış ve zengin işlemlerle bezenmiş kavuk örtülerinin ise hanımlar tarafından giyilen Hitit külahı biçiminde konik şapkaların (taçların) süslenmesinde kullanıldığı düşünülebilir» (2). Orta çağ Avrupa modasının görenek kanalıyla saraya girmiş başlık biçimi ya da «Orta Asya gelinlerinin başlıklarının» (3) gelenek yoluyla devamı olarak XV. yüzyılda görülen duvakların (4) XVI. yüzyılda kavuk örtüsü biçiminde sürekliliğini sürdürdü-

(2) Barışta, Örcün, XVI. Yüzyıldan Bu Yana Türk Saray ve Saray Dışı İşlemleri Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara, 1980, s. 141.

(3) Sevin, Ön. ver., s. 64.

(4) ———, s. 65

ğü söylenebilir. Bu gün Anadolu'da hâlâ kullanılan al, pullu, kare, başörtü biçiminde duvakların kompozisyon özellikleri ve ortalarında birer daire bulunuşu bu türün giyim donatımında kullanılmış olduğu görüşünü desteklemektedir.

XVI. yüzyılda görülen türlerin yanısıra XVII. yüzyılda çevre, makrama, traş önlüğü, ok torbası, çarşaf, yorgan yüzü, ayna örtüsü, seccade ve yer örtüsü yeni türler olarak dikkatimizi çekmektedir.

Bu dönemde karşılaştığımız çevreler önceki dönemde görülen mendillere kıyasla genellikle daha büyük ölçülerle hazırlanmıştır. İlgimizi çeken özellik bu dönemde de çevrelerin saray dışına çıkmayı ve XVI. yüzyılda olduğu gibi giysiyi tamamlayıcı nitelikte olmasıdır. Aynı amaca yönelik olarak hazırlanan ok torbaları hünkârların görkemli kılınması için ne denli çaba harcadığını sergilemektedir.

Günümüze ulaşan traş önlüklerinin ilki olduğunu düşündüğümüz «traş önlüğünün benzerinin saray dışında görülmeyişi bir açıdan saray dışında bu kadar özenilerek hazırlanmış bir traş önlüğüne gereksinim duyulmayı ile açıklanabilir» (5). Öte yandan kullanılan XVII. yüzyıl ilk yarısı renklerine ve sakalsız portresine bakarak I. Ahmet'e verebileceğimiz önlüğün Kösem Sultan tarafından ısmarlandığı düşünülebilir.

«Sarayda karşılaştığımız çarşaf, yorgan yüzü bu dönemde yeni bir yatak odası kuruluşuna işaret etmektedir. Özellikle çarşafın uçlarında bulunan kalın bördürler yerden yüksek, ayaklı karyolaların varlığını ortaya koymaktadır» (6). Yer örtüsü, perdeler masif taş duvarlı yapıların; yastıklar, yatak örtüleri sedirlerin hangi yollarla süslendiğini göstermektedir.

Saray dışı işlemlerinde beliren ayna örtülerinin «Rönesans» la birlikte yaygın süsleme ögesi olarak kullanılan aynanın Osmanlı toplumunda da yaygınlaşması sonucunda ortaya çıktığı düşünülebilir. Ancak kaynaklara dayanarak saraya ait ayna örtüsü bulunmayışını açıklamak güç görünmektedir. Bir açıdan bu durum sarayda ayna ile ilgili bir sorun olduğunu, özellikle Sultan İbrahim'in deli lâkabıyla anılmasının ışığı altında; annesi Kösem Sultan'ın hasta olan oğlu ile ilgili birtakım önlemler aldığını akla getirmektedir. Sarayda kısa bir süre muhtemelen bir yasaklamağa dayalı olarak aynanın pek yaygın olmayışı ayna örtülerinin işleme türü olarak seçilmediğini düşündürmektedir. Öte yandan III. Ahmet döneminde aynaların donatılan Tersane Kasrına «kavak gibi uzun endam aynaları» olarak nitelenen halk görüşünün etkisiyle «Aynalı Kavak»

(5) Barışta, Ön. ver., s. 198.

(6) ———, s. 198.

(7) isminin verilmesi, sarayda ayna örtüsünü gerektirmeyen büyük boy endam aynalarının kullanıldığını işaret etmektedir.

Sarayda tabanlık, âyetlik, secde gibi bütün üniteleri belirlenmiş seccadelerin, saray dışında namaz örtüsü gibi başa örtülen makramaların ve abdest almada kullanılan peşkirlerin varlığı iki çevreden yapılan ibadetin giderek yoğunlaştığını yansıtmaktadır. Aynı zamanda yukarıda belirtilen bütün türler Anadolu'da yaşayan Türkler arasında ev ve giyim donatımı konusunda çeyiz verme âdetini belgelemektedir.

Önceki dönemlerde görünen türlerin yanısıra XVIII. yüzyılda baş örtüsü, entari, beşik örtüsü ve çadır yeni türler olarak dikkatimizi çekmektedir. XVII. yüzyılda karşılaştığımız giyim donatımı türlerinden ayrıca artış gösteren ve biçimi değişen traş önlükleri damat traşı âdetinin bu dönemde belirmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Sarayda görülen makramalarla saray dışında beliren baş örtüleri arasında ilişki kurarak bu yüzyılda namaz kılmada ya da mevlidlerde kullanılan yeni bir başörtüsü türünün ortaya çıktığı söylenebilir.

Günümüzde bu tür örtülerin aynı amaçla toplu biçimde yapılan ibadette kullanılması bu görüşü desteklemektedir. Bu dönemde seccadelerin saf seccadesi biçiminde hazırlanmış olması sarayda toplu ibadetin yaygın olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

Öte yandan yer yaygıları arasında karşımıza çıkan taban halısı niteliğinde yer örtüsü; bu dönemde haremde bulunan cariyelerin boş zamanlarını nasıl değerlendirdiklerini, el sanatları geleneğinin sarayda ne denli yaygın olduğunu göstermekte ve saraya koltuk, kanape gibi mobilyaların girdiğini düşündürmektedir. Yastık, sedir örtüsü gibi geleneksel örtülerdeki azalış bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Ayna örtülerindeki yaygınlık, bohçaların sayısal değerlerindeki düşüş bu devirde farklı bir dünya görüşünün mimariye ve iç dekorasyona nasıl yansındığını göstermektedir.

Sarayda beliren görkemli beşik örtüsü, çocuk kaftanları ve entariler bu dönemde veliahtlara ne denli önem verildiğini belgelemektedir.

«Çadırlara gelince; Türk işlemeciliğinin doruk noktasını simgeleyen ığnenin fırça gibi kullanıldığı bu güzel sanat örnekleriyle XVIII. yüzyıl Türk işleme sanatı zirvesine ulaşmıştır. Taşınabilir bir tür olarak bu parçaların gösterdikleri özellikler sergilenebilirse, dünya sanatına katkıları olacağı şüphesizdir» (8).

(7) Cumhuriyet Ansiklopedisi, 1968, Cilt 2, s. 556.

(8) Barışta, *Ön. ver.*, s. 245.

OSMANLI İMPARATORLUK DÖNEMİ İŞLEMELERİ

XVI. XVII. XVIII. yüzyıllarda seçilen işleme türlerinin yanısıra XIX. yüzyılda görülen işleme türleri; kemer, dolama, havlı, ceket, gelin duvağı kupon kumaş, paçalık, cilbent, cüz kesesi, örnek bezi, karyola eteği, nihale, kapı perdesi, duvar halısı ve sayebandır.

İşlemelerle süslenmiş çevrelerin önceki dönemlerde yalnız sarayda görülmesine karşın bu devirde saray dışına çıkması ve giderek yaygınlaşması yeniçerilerde âdet haline gelmiş «balta» (9) olarak nitelendirilen nişanlı çevre armağanına bağlanabilir». Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra da çevrenin nişan simgesi olarak benimsendiği ve bu amaca yönelik hazırlandığı söylenebilir» (10).

Yeni beliren kemerler saray kesiminde beli oturmuş elbiselerin moda olduğunu göstermektedir. Saray dışında karşılaştığımız uçkurlardaki artış bir açıdan Tanzimat ve İslahat Fermanlarıyla getirilen kıyafet yeniliklerinin saray dışında pek fazla benimsenmeyişiyle açıklanabilir. Aynı tür yaklaşım sarayda görülen ceket, gelin duvağı gibi yeni moda olan parçalar ve saray dışında geçerliliğini sürdüren paçalık için de söz konusudur.

Saray dışı işlemlerinin yaygın uygulandığı dolamalar saray çevresinde moda olan makramaların bir uzantısı olarak görülebilir. XIX. yüzyılda sokakta yeni bir baş örtme biçiminin makramalar kanalıyla uygulanmış olduğunu düşünebiliriz. «Kimi bölgelerde kadınların sokağa çıkarken manto üzerine örtündükleri işlemeli örtünün» (11) mahrama olarak tanımlanması, namaz örtüsü gibi «iki değirmi büyüklüğünde dülbentden» (12) yapılan başörtülerinin sokakta da kullanıldığını akla getirmektedir. Bu dönemde makramalarla baş bağlandığını, ancak bu tarzın bazı kesimlerce benimsenmediğini «şiiirlerinde alaycı bir dille çağının gündelik hayatını ve konuşmalarını» (13) yansıtan Enderunlu Vasıf'ın aşağıdaki beytinde görmekteyiz.

**«Gayrı ayıptır öyle bürünüp bir namaz bezi
Olma sokak süpürgesi hanım hanımcık ol»**

(9) Koçu, Ekrem Reşat, Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü, Sümerbank Kültür Yayınları, 1, Ankara, 1967, s. 72.

(10) Barışta, Ön. ver., s. 289.

(11) Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı 403, Bilgi Basımevi, Ankara, 1974, s. 548.

(12) Koçu, Ön. ver., s. 180.

(13) Hayat Küçük Ansiklopedisi, Hayat Yayınları, İstanbul, 1968, s. 356.

Ancak «kadınların namaz kılar iken başlarına örttüikleri beyaz dülbent» (14) namaz bezi olarak isimlendirilmesi ve makramalardan daha enli tutulmuş olması bu tür baş örtülerinin dinsel içerikli törenlerde kullanıldığını düşündürmektedir.

Bu dönemde kahve tepsisi örtüsü «sitol örtüsü» (15) olarak kullanılan nihaleler ilgimizi çekmektedir. Bir açıdan kadınların kahve tiryakiliğine bağlyabileceğimiz bu türün varlığı görtücüye çıkma âdetleriyle ya da evin beyine gösterilen özenle açıklanabilir. XIX. yüzyılda belli bir zümrenin devam ettiği kahvehanelerin çoğalması, bu arada Pierre Loti (1850-1923) gibi yabancıların da gittiği kahvelerde gelişen kahve içme alışkanlığı, «Turkquerie» (16) modasının yayılması bu dönemde iyice yerleşmiş kahve sunma biçimlerinin bir örtüyü gerektirdiğini akla getirmektedir.

Türk kültürünün dünya kültürüne armağan ettiği hamam takımlarından havlıların bu yüzyılda saray ve saray dışında beliren parçaları hem gereçlerinin kalitesiyle, hem de üzerlerinde yer alan işlemleriyle birbirinden ayrılmaktadır. İslâm dininin temizliğe verdiği özel önemi belirleyen havlılar; gerek pratik, gerek estetik değerleri ile Anadolu Türk kültürünün bazı niteliklerini belirleyen örneklerdir. «Batı kültüründe balolarla, çaylarla sosyeteye resmen tanıştırılan genç kızın Osmanlı kültüründe hamamlarda topluma gösterilmesi ya da beğendirilmesi âdeti, bu türün bir balo giysisi kadar özenle hazırlanmasını sağlamıştır» (17).

Önceki dönemlerde abdest alma işleminde kullanılan keten türü peşkirlerin havlı türünün ortaya çıkmasıyla peçete, el bezi niteliğine büründüğü bu dönemde hamamlarda kerevetlerin, yastıkların, sedirlerin de işlemeli havlı örtülerle bezendiği görülmektedir.

«XIX. yüzyıla kadar görülmeyen ya da günümüze ulaşmayan taht saçaklarının bir gurup oluşturacak biçimde bu dönemde karşımıza çıkmasını açıklamak zor görünmektedir. Ancak bu türün padişahların koftan yerine Batılı biçimde elbiseler giymesinden sonra geliştiği söylenebilir. Avrupaî giysilerin etek öpmeğe elverişli olmadığı düşünülebilir» (18).

(14) Koçu, Ön. ver., s. 180.

(15) Tansuğ, Sabiha, Türk Kahvesi Gelenekleri, Sanat Dünyamız, Sayı 4, 1975, s. 46.

(16) Arık, Rüçhan, Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Sanat Dizisi: 24, Ankara, 1976, s. 14.

(17) Barışta Ön. ver., s. 291,

(18) a. g. e. s. 293.

OSMANLI IMPARATORLUK DÖNEMİ İŞLEMELERİ

«Saray işlemlerinde beliren cilbent; XVIII. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunda matbaanın kurulmasıyla kitaplara verilen önemin bu dönemde giderek arttığını göstermektedir. Şehzadeler için hazırlanan cüz keselerinin belirmesi ise, II. Mahmud'un (1784-1839) döneminde zorunlu kılınan ilkökul eğitiminin bir uzantısı olarak yorumlanabilir» (19). Sarayda karşılaştığımız örnek bezleri; bu çevrede teknik bir eğitimin yapıldığını göstermektedir. Teknik eğitim gereci olma niteliği yanısıra motif kataloğu olma özelliği de taşıyan bu türün saray dışında da seçilmiş olabileceği ancak dağılması ya da eskimesiyle günümüze ulaşmadığını akla getirmektedir. 1864 yılında Mithat Paşa'nın başlattığı 1878 yılında Ahmet Vefik Paşa döneminde geliştirilen sanat okulundan elimize böyle bir parça geçemeyişi de aynı nedene bağlanabilir.

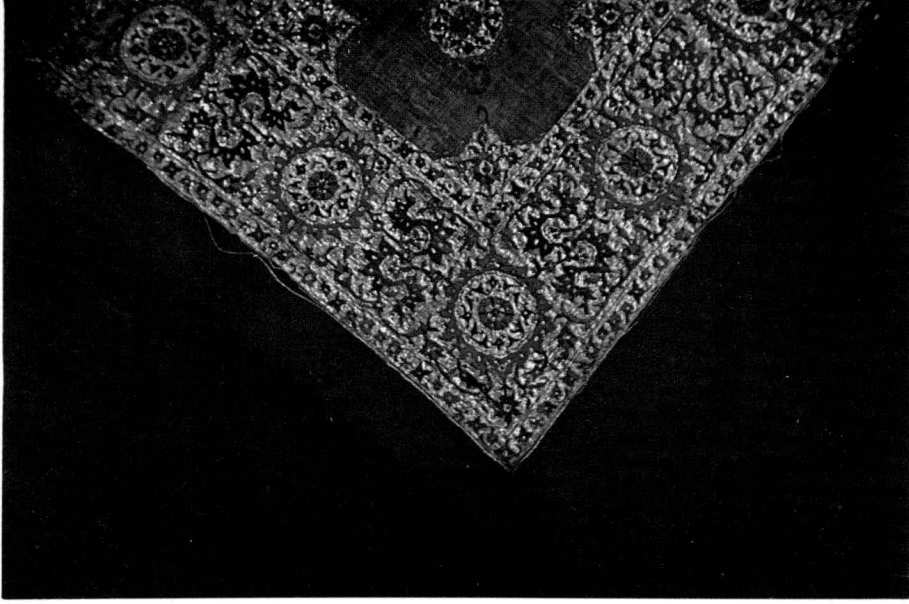
Çadırların bu dönemde yaygınlaşması, sayebanların belirmesi hükümdarların seferlerinde ya da kutsal günlerde ve panayırarda halkın arasına rahatça girebilmeleri için hazırlanmış olduklarını düşündürmektedir.

Osmanlı imparatorluk döneminden kalan örnekler bütün işleme türleriyle ilgili eksiksiz bilgi verecek nitelikte olmamasına rağmen sunmaya çalıştığımız araştırmamızın bulguları doğrultusunda özetle diyebiliriz ki : Bu dönemde işleme türleri seçimi; sosyal, coğrafi, ekonomik koşullara bağlı olarak zaman şeridi içinde değişiklikler yanısıra süreklilik göstermiş ve inançlar, âdetler, gelenekler, görenekler ve moda gibi kaynaklardan sürekli beslenmiştir.

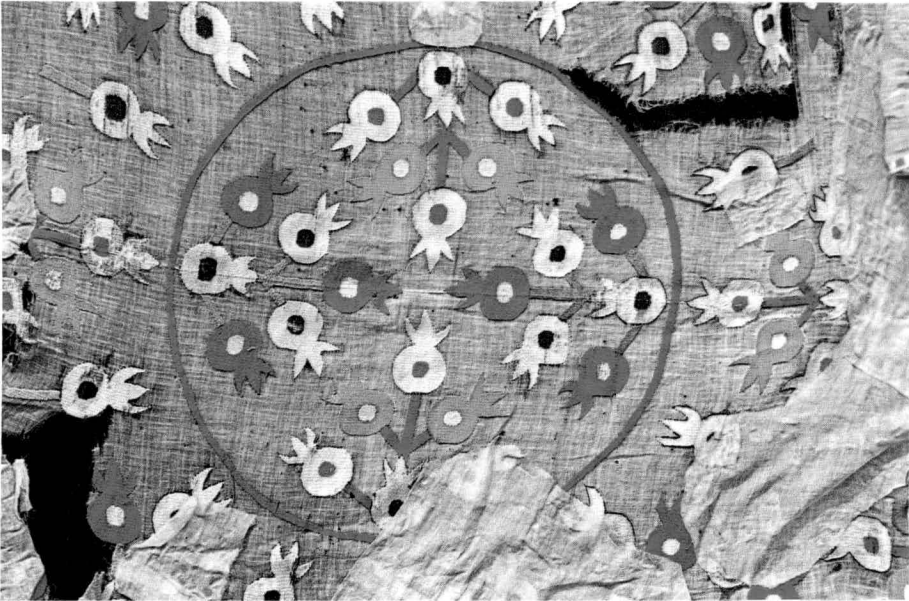
Günümüze ulaşan işleme türleri bu dönemde Türk kültürünün Doğu ve Batı kültürleri arasında karşılıklı olarak bir geçişi simgelediğini yansıtmakta giyim ve ev donatımı türleriyle zengin bir sentezi sergilemektedir.

(19) a. g. e. s. 297.

Not : Konu ile ilgili resimler için bakınız : Lev. V Res. 1, 2; Lev. VI Rs. 3, 4; Lev. VII Res. 5, 6; Lev. VIII Res. 7, 8; Lev. IX Res. 9, 10; Lev. X Res. 11.

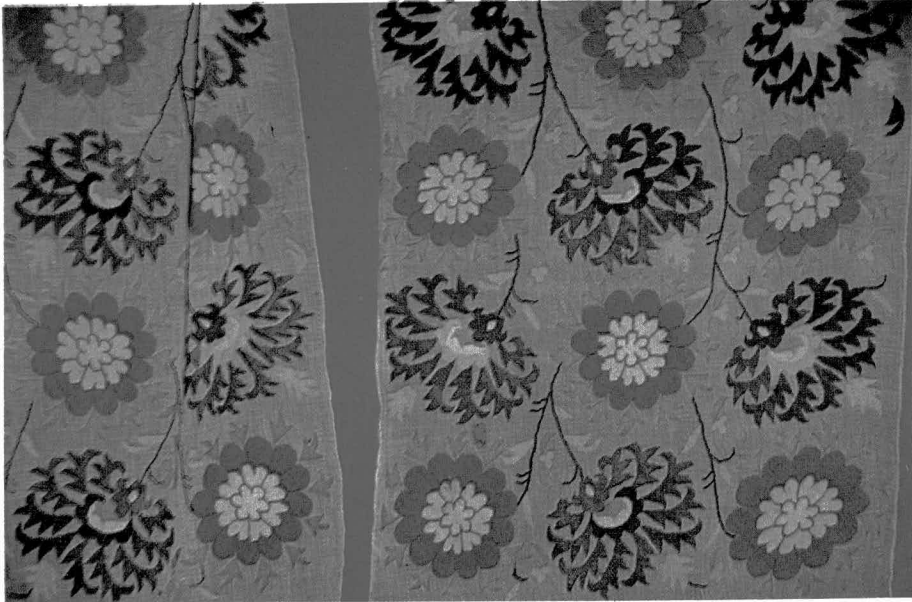
Resim 3 – XVI. yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman'ın olduğu düşünülen mendil.
(İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Env. No: 31/1484)

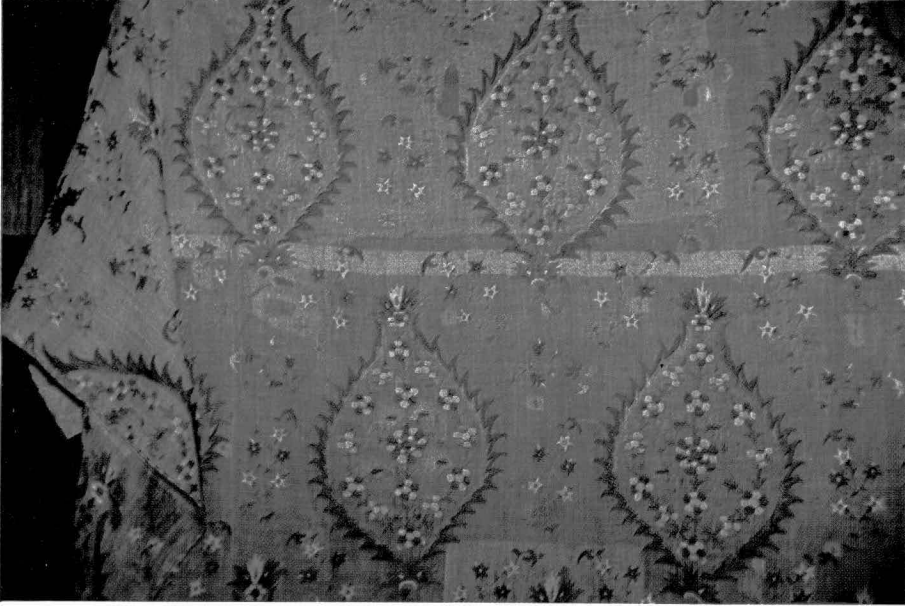
Resim 4 – XVI. yüzyılda kavuk örtüsü. (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Env. No:
31/41)

Resim 5 – XVII. yüzyılda yatak örtüsü. (Londra Victoria and Albert Müzesi, Env. No: T. 120 – 1899)

Resim 6 – XVII. yüzyılda uçkur. (Londra Victoria and Albert Müzesi, Env. No: T. 554 – 1899)

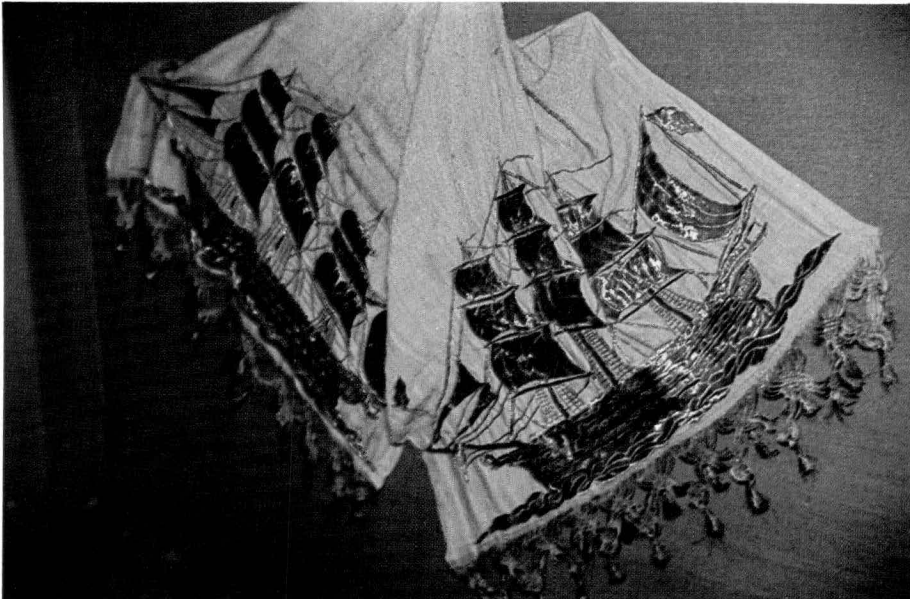
Resim 7 – XVII. yüzyıldan I. Ahmet'in olduğu düşünülen traş önlüğü. (Londra Victoria and Albert Müzesi, Env. No: T. 150 - 1912)

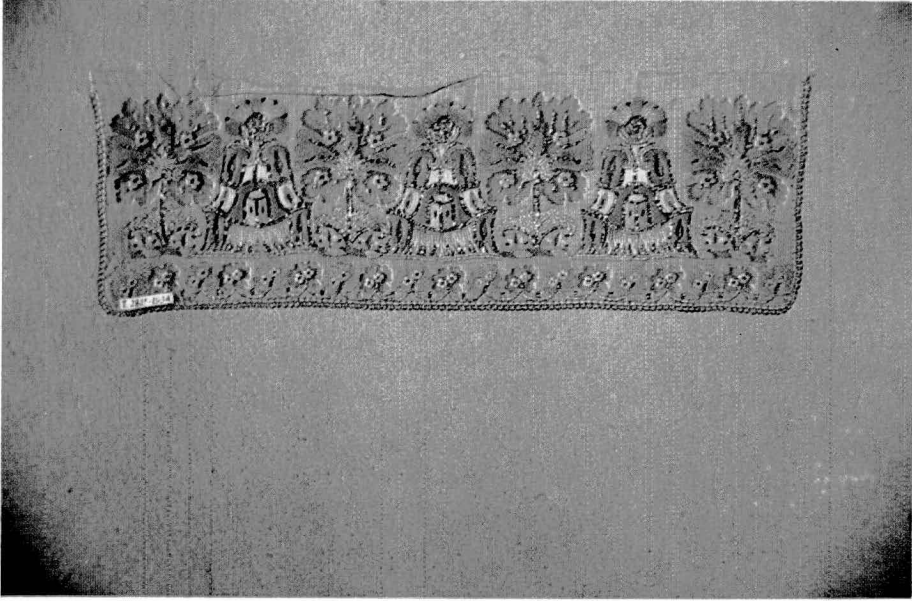
Resim 8 – III. Mustafa'nın kızı Fatma Sultan'ait çocukluk entarisi. (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Env. No: 13/804)

Resim 9 – XIX. yüzyıldan gelin duvağı. (Londra Victoria and Albert Müzesi, Env. No: T. 25 – 1927)

Resim 10 – XIX.yüzyıldan havlu. (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Env. No: 31/1846)

Resim 11 – XIX. yüzyıldan makrame ucu. (Londra Victoria and Albert Müzesi, Env. No: T. 261 – 1924)